

مطالعه‌ای فراترکیب در شناسایی شایستگی‌های شهروند جهانی هم‌زیست با کرونا در نظام آموزش و پرورش*

محبوبه البرزی^۱، فریباخوشبخت^۲، مریم شفیعی سروسناتی^۳، مهدی محمدی^۴، رضا
ناصری جهرمی^۵، پریسا معارف^۶، فاطمه میرغفاری^۷

(تاریخ دریافت ۱۴۰۰/۱۱/۲۰، تاریخ پذیرش ۱۴۰۱/۰۲/۱۹)

چکیده

هدف پژوهش حاضر شناخت شایستگی‌های شهروند جهانی هم‌زیست با کرونا در نظام آموزش و پرورش است. بدین منظور پژوهشی کیفی به شیوه فراترکیب با استفاده از روش شش مرحله‌ای ساندلوسکی و باروسو (۲۰۰۷) انجام شد. به‌منظور انجام مرور نظام‌مند پنج پایگاه داده به زبان انگلیسی «اسکوپوس»، «امرالِد»،

<http://dx.doi.org/10.22034/jss.2022.530819.1537>

*مقاله علمی: پژوهشی

۱. دانشیار مبانی تعلیم و تربیت و مدیر قطب علمی تربیت شهروندی دانشگاه شیراز (نویسنده مسئول)

malborzi@shirazu.ac.ir

۲. دانشیار مبانی تعلیم و تربیت و عضو قطب علمی تربیت شهروندی دانشگاه شیراز

khoshbakht@shirazu.ac.ir

۳. هیأت علمی بخش مبانی تعلیم و تربیتی دانشگاه شیراز

Maryamshafiei@shirazu.ac.ir

۴. دانشیار مدیریت و برنامه‌ریزی آموزشی دانشگاه شیراز

mmohammadi48@shirazu.ac.ir

۵. دکترای برنامه‌ریزی درسی دانشگاه شیراز

dr_nasari@hotmail.com

۶. دانشجوی کارشناسی ارشد مدیریت شهری دانشگاه آزاد شیراز

parisa_maaref@yahoo.com

۷. دانشجوی کارشناسی ارشد بخش مدیریت و برنامه‌ریزی آموزشی دانشگاه شیراز

fatememirqafari@gmail.com

مجله مطالعات اجتماعی ایران، دوره شانزدهم، شماره ۱، بهار ۱۴۰۱: ۵۲-۲۸

«ساینس دایرکت»، «اشپرینگر» و «پروکوئست» برای مطالعات خارجی و دو پایگاه داده به زبان فارسی «پایگاه نشریات کشور» و «پایگاه اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی» انتخاب شدند و مقالات مرتبط در بازه زمانی سال‌های ۲۰۱۹ تا ۲۰۲۰ جمع‌آوری شد (۳۱ مقاله). در تجزیه و تحلیل به شیوه شبکه مضامین با واژه‌های کلیدی مرتبط با هدف پژوهش ۲۳ مضمون پایه (یادگیری مجازی، آموزش مجازی، یادگیری از راه دور، ارزیابی الکترونیکی، ...)، پنج مضمون سازمان‌دهنده (آموزش مجازی، حوزه‌های تفکر، آگاهی‌های بهداشتی، راهبردهای خودحفاظتی، مسئولیت‌پذیری) و سه مضمون فراگیر (دانش، مهارت، و نگرش) به دست آمد.

واژه‌های کلیدی: فراترکیب، شهروند جهانی، هم‌زیستی، کرونا، آموزش و پرورش.

مقدمه و بیان مسئله

جوامع به‌عنوان سیستمی که مجموعه‌های متعددی را دربرمی‌گیرند، همواره متأثر از تحولات و تغییراتی هستند که یا به تدریج یا ناگهانی ایجاد می‌شوند. در این راستا توجه به بحران‌ها و تحولات ناشی از آن در شکل‌گیری و تداوم هر جامعه نقش اساسی دارد. در میان نظام‌های مختلف در جامعه، نظام‌های آموزشی همواره نقش اساسی در تربیت و پرورش نیروهای انسانی توانمند و کارآمد ایفا می‌کنند. آنچه جایگاه نظام آموزشی را از سایر نظام‌های جامعه متفاوت می‌سازد، تغییرات، تحولات و برنامه‌ریزی‌هایی است که باید متناسب با شرایط و اقتضات جوامع در نظام‌های آموزشی انجام شود. از مهم‌ترین تحولات جامعه جهانی امروز ورود به عصر دیجیتال و اهمیت نقش شهروند جهانی در آن است که با توجه به بحران کووید-۱۹ شهروندی و رعایت حقوق شهروندی و هم‌زیستی با آن و نقش نظام آموزشی در این خصوص بیش‌ازپیش آشکار شد.

شهروندی و ایجاد باور و نگرش نسبت به رفتارها و اصول شهروندی در سطحی فراتر از جامعه ملی و محلی با توجه به محدودیت‌های منابع و امکانات از مهم‌ترین چالش‌های تعلیم و تربیتی نظام‌های سیاسی و اجتماعی در سطح دنیاست. پاندمی کووید بیش از دو سال است جامعه بشری را دچار چالش‌های فراوان اقتصادی، اجتماعی و آموزشی کرده است و بیش از هر چیز سبک زندگی فردی و اجتماعی را متأثر ساخته است. بحران‌ها همواره در طول تاریخ بشر، زندگی جوامع انسانی را تحت‌الشعاع قرار داده و موجب تغییرات عمده‌ای در سبک زندگی افراد

شده‌اند. ورود اینترنت به زندگی و تبدیل جوامع مختلف به جامعه جهانی الزامات و تعهداتی را ایجاد کرد که به شکل‌گیری مفاهیمی از جمله حقوق شهروندی، شهروند جهانی، زندگی در عصر دیجیتال، آموزش در فضای مجازی و ... منجر شد (البرزی و خوشبخت، ۱۳۹۹). مولائی (۱۴۰۰) معتقد است ماهیت جامعه‌شناختی پدیده شهروندی نشان می‌دهد شکل‌های اجتماعی شهروندی طی زمان متحول شده و اشکال گوناگونی به خود گرفته است. در این راستا زمانی که صحبت از جامعه جهانی و بقای آن در بحرانی همچون کووید - ۱۹ می‌شود ناچار به پرداختن مفاهیم مرتبط به آن از جمله حقوق شهروندی، شهروند جهانی و آموزش و پرورش مربوط به این مفاهیم خواهیم بود. به‌ویژه آنکه بحث شهروندی و آموزش و پرورش آن از بحث‌های کلیدی است که توسط سازمان‌های ملی و بین‌المللی مطرح شده است و تدوین الگوهای آموزشی و تعیین اعتبار آن از مهم‌ترین اهداف محققان و پژوهشگران است.

در میان مفاهیم و چالش‌های متعدد عصر حاضر، پرداختن به مفهوم حقوق شهروندی و رعایت اصول آن براساس مفهوم شهروند جهانی که پیامد آن سلامت فرد و جامعه است بیش‌ازپیش قابل توجه است. برای دستیابی به اصول و الگوی نگرش‌ها و رفتارهای حیاتی در این خصوص تبیین مفاهیم اساسی مربوط به آن از جمله شهروندی جهانی، حقوق شهروندی، نظام آموزشی و بحران قابل توجه است. نگاهی به ادبیات نظری و پژوهشی بیانگر آن است که به افرادی که به جهان حاضر خود آگاهی و اطلاع دارند و می‌دانند جامعه از آن‌ها چه می‌خواهد و باید به چه ارزش‌ها و نگرش‌هایی از سطح فرد گرفته تا سطح جامعه ملی و جهانی احترام بگذارند و نسبت به آن ارزش‌ها مشارکت فعال داشته باشند شهروند جهانی می‌گویند (هانسون^۱، ۲۰۱۰). میتلمن^۲ (۲۰۰۴) تعلق به جامعه‌ای فراتر از منطق را شاخص شهروند جهانی می‌داند که در حوزه‌های مختلف سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی بروز می‌کند. دیویس^۳ (۲۰۰۵) شهروند جهانی را مفهومی می‌داند که در آن افراد هویتی براساس مفاهیم دموکراسی، حقوق انسانی و عدالت اجتماعی پیدا می‌کنند. بنکز^۴ (۲۰۱۲) شهروند جهانی را مفهومی می‌داند که دارای جایگاه قانونی است و دربرگیرنده مهارت‌هایی از جمله مشارکت، فعالیت و احساس تعلق به جامعه انسانی فراتر از تفاوت‌هاست. بامبرگ و ماسر^۵ (۲۰۱۷) به شاخص‌هایی نظیر نگرش،

^۱. Honson

^۲. Mittelman

^۳. Davies

^۴. Banks

^۵. Bamberg & Möser

آگاهی مسئولانه به محیط زیست، کنترل عمل شخصی، توانایی عمل به هنجارهای زیستی، اخلاقی و شخصی اشاره دارند. کارینگتن^۱ و همکاران (۲۰۲۰) توجه افراد به صورت مسئولانه به شرایط و اقتضات محیطی و آگاهی و تسلط بر رفتار اجتماعی و منصفانه را مؤلفه شهروند مسئولیت‌پذیر در جهان معاصر مطرح می‌کنند. در پرداختن به مفهوم شهروند جهانی مفهوم حقوق شهروندی مطرح است. در تعریف پاتریک^۲ (۲۰۲۰) اطاعت، احترام، استقلال، انتقاد از چالش‌های سیاسی و اجتماعی و حفظ برابری و شادی جامعه از مفاهیم شهروند خوب و حقوق شهروندی است. اندروتی^۳ (۲۰۱۴) در تعریف خود از حقوق شهروندی با توجه به اقتصاد جهانی و نقش آن در زندگی سالم به مفاهیمی همچون عدالت اجتماعی، حقوق انسانی، تساوی و بهره‌برداری از اقتصاد تأکید می‌کند. دی گروت^۴ (۲۰۱۸) نیز در تعریف خود به عدالت اجتماعی و سیاسی اشاره دارد. از آنجایی که آموزش مهم‌ترین رکن برنامه‌ریزی جامعه است و کلیدی‌ترین عنصر در توسعه هر جامعه آموزشی دانش‌آموزان آن جامعه هستند که باید از فرهنگ، آگاهی و مهارت‌های گوناگون بهره‌مند باشند، لزوم توجه به برنامه‌ها و الگوهای آموزشی که در ایجاد رفتارهای شهروندی مناسب به‌ویژه در سطح جهانی مؤثر باشد ضروری است. آموزش رفتارهای شهروندی جهانی در نظام‌های آموزشی در افزایش کیفیت عملکرد دانش‌آموزان اثرگذار است (نعمتی و همکاران، ۱۳۹۸).

ریولی^۵ (۲۰۱۰) نیز در تعریف خود به دانش سیاسی و اجتماعی که نظام تعلیم و تربیت به دانش‌آموزان می‌دهد به‌عنوان حقوق شهروندی در سطح جهانی اشاره دارد. گورن و یمینی^۶ (۲۰۱۶) نیز مفهوم ادراک معلمان از حقوق شهروند جهانی را با مفاهیم متعدد همدلی و توجه به محیط زیست و زندگی مسالمت‌آمیز با دیگران مطرح می‌کند. در تمام تعاریف ذکرشده از شهروند جهانی و حقوق شهروندی مفهوم تربیت شهروندی که در آن افراد باید نسبت به خود و دیگران برای برخورداری از زندگی سالم تعهد و مسئولیت‌پذیری داشته باشند، حائز اهمیت است که شامل مهارت‌هایی همچون بسط و گسترش توانایی شهروندان، تقویت حس تعلق اجتماعی، تقویت اعتماد به آموزش و یادگیری، تقویت بینش زندگی جمعی و احترام به نیازهای جمعی در مقابل فردگرایی است (نقی‌زاده و امیدی، ۲۰۱۷).

۱. Carrington

۲. Patric

۳. Androtii

۴. De Groot

۵. Ryulli

۶. Goren & Yemini

باتوجه به نقش اساسی آموزش و پرورش در تقویت و شکل‌گیری مهارت‌ها و توانمندی‌های شهروندی در افراد جامعه شناخت شاخص‌هایی که بتواند در امر آموزش و تربیت شهروند جهانی مؤثر باشد حائز اهمیت است و این امر به‌ویژه در دانش‌آموزان بیش‌ازپیش قابل توجه است. لذا برای درک بهتر و زندگی هوشمندانه‌تر، باید ضمن پذیرش تغییرات، اصول تطبیق همه‌جانبه زندگی شخصی و اجتماعی افراد جامعه در راستای اقتضا و شرایط حاکم مدنظر قرارگیرد (اسکالی‌راس و تاراگو^۱، ۲۰۲۰). برخورداری و همکاری (۲۰۱۸) معتقدند وجود اهداف مشترک، باورها و جهت‌گیری‌های فکری و ارزش‌های زیستی، باتوجه به شرایط حاکم سیاسی - اجتماعی و بهداشتی عامل مهمی در نیل به هم‌زیستی بین گروه‌های اجتماعی و حوادث و بحران‌هاست. به‌بیان دیگر تحول در باورها و ارزش‌های شهروندان یک جامعه و به‌طور خاص دانش‌آموزان عامل اساسی دستیابی به «هم‌زیستی» مسالمت‌آمیز در اجتماع محلی، شهر، کشور و درنهایت جامعه جهانی است. مشارکت در زندگی جمعی مستلزم پذیرش مسئولیت در قبال یکدیگر و فهم تنوع و تعدد باورها و ارزش‌سازی طبق سنجش شرایط پیش‌رو و رسیدن به وحدت در رویه است (هاشمی، ۲۰۱۹). آموزش هم‌زیستی به دانش‌آموزان نه‌تنها باعث می‌شود که افراد در یک کشور، علی‌رغم شرایط حاد با آرامش‌خاطر در کنار یکدیگر زندگی کنند، بلکه افراد را به‌عنوان یک شهروند جهانی پرورش می‌دهد و آنان را برای تعامل و ارتباط با افراد و موقعیت‌های مختلف در جامعه آماده می‌سازد.

بحران‌ها و حوادث آسیب‌زا در هم‌زیستی بهینه افراد جامعه عاملی مهم در کاهش احساس امنیت بین افراد است و واقعیت مرگ را به آن‌ها یادآوری می‌کند و می‌تواند اثرات سوپی بر سلامت روان آن‌ها بگذارد (آزدین و باراک^۲، ۲۰۲۰). شیوع ویروس کرونا و اعلام فراگیری آن توسط سازمان بهداشت جهانی بحرانی جهانی محسوب شد. این بیماری دارای پیامدهای مثبت و منفی است که از ابعاد بهداشتی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و آموزشی قابل‌بررسی است. در بُعد آموزشی تعطیلی مدارس، دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی و حذف آموزش‌های سنتی و چهره‌به‌چهره از پیامدهای چالش‌برانگیز این بیماری بود که موجب حرکت به‌سمت نظام آموزشی منعطف شد. از سوپی هر نوع وضعیت بحرانی معمولاً باعث ایجاد اختلال و بی‌نظمی در ابعاد حمایتی نظام‌های آموزشی نیز می‌شود. در چنین شرایطی کودکان کم‌توان جسمی و

^۱. Scully-russ & Torracco

^۲. Özdin & Bayrak

ذهنی، کودکان تحت حمایت دولت‌ها و کودکان پناهنده آسیب‌پذیرتر خواهند بود (ترالس^۱ و همکاران، ۲۰۲۰).

در بُعد اقتصادی خسارت به مشاغل مختلف و بیکاری افراد و صدمات روحی و روانی قابل توجه است (کدرا^۲ و همکاران، ۲۰۲۰؛ تاشیرا و شاو^۳، ۲۰۲۰). در بُعد فرهنگی و اجتماعی اگرچه اقداماتی از قبیل اعمال شرایط اضطراری و مقررات منع رفت‌وآمد در تعدادی از کشورها، جداسازی شهرها یا مناطق خاص، برای جلوگیری از گسترش ویروس لازم و ضروری بود، لیکن آزادی‌های شخصی، اجتماعی و ارتباطی افراد جامعه را دستخوش تغییر کرد (آیتی^۴ و همکاران، ۲۰۲۰) و موجب گسست‌های اجتماعی، افزایش فردگرایی و انزوای اجتماعی شد (واینر^۵ و همکاران، ۲۰۲۰؛ کای^۶ و همکاران، ۲۰۲۰). همچنین شیوع بیماری کرونا، ترس و عصبانیت و در نتیجه بروز تفکر و رفتار غیرمنطقی افراد را نشان داد (تاناب^۷، ۲۰۲۰).

پیشینه پژوهش

در بررسی پیشینه پژوهش درمورد حقوق شهروندی و شهروند جهانی در بحران کووید-۱۹ پژوهش‌های اندکی براساس جست‌وجوی محققان وجود دارد و بیشتر پژوهش‌هایی که در ماه‌های اخیر درمورد کرونا ویروس صورت گرفته جنبه پزشکی و درمانی داشته است و محققان بسیاری از جمله هانگ^۸ و همکاران (۲۰۲۰)، لیبی^۹ و همکاران (۲۰۲۰) بیشتر بر جنبه‌های بالینی بیماران و توصیه‌های بهداشتی تأکید کرده‌اند. لیکن چند پژوهش مرتبط نیز در این مورد قابل ذکر است. خنجرخانی (۱۴۰۰) در پژوهش خود نشان داد کووید-۱۹ زمینه‌ساز اتفاقاتی شد که جوامع به‌ویژه جوامع کم‌تر توسعه‌یافته را با چالش‌های متعددی در حوزه آموزش، قوانین و روابط اجتماعی مواجه ساخت. شیردل و همکاران (۱۳۹۹) در پژوهش خود به اهمیت سازگاری و چگونگی راهکارهای مرتبط به آن در بحران کووید-۱۹ پرداختند. البته

۱. Troles

۲. Kodera

۳. Tashiro & Shaw

۴. Ayittey

۵. Viner

۶. Qiu

۷. Tanabe

۸. Hong

۹. Lippi

پژوهش‌های مشابهی در مورد مشکلات آموزشی دانش‌آموزان در فضای مجازی در بحران کووید-۱۹ انجام شده است؛ از جمله محمدی و همکاران (۱۳۹۹) در پژوهش خود با عنوان واکاوی تجارب والدین دانش‌آموزان دوره اول ابتدایی از چالش‌های آموزش مجازی در زمان شیوع ویروس کرونا به چهار مقوله آموزشی، اقتصادی، فرهنگی و فنی اشاره کردند که هر مقوله محاسن و معایبی را نشان داد. در تحقیقات مشابه در مورد حقوق شهروندی و کودکان بوت^۱ و همکاران (۲۰۱۶) در پژوهش خود در مورد ادراک کودکان از حقوق شهروندی نشان دادند کودکان به جایگاهشان در اجتماع و میزان توجه به احساسات، افکار، باورها و عقایدشان در تدوین حقوق شهروندی اشاره دارند و همچنین کودکان به ارزش‌ها و فعالیت‌هایی که لازمه شهروند خوب بودن است تأکید کردند که این فعالیت‌ها از دیدگاه آنان هر آن چیزی است که در مدرسه و خانواده آموخته‌اند. اسکوبی^۲ (۲۰۱۵) نیز معتقد است تربیت شهروندی در دانش‌آموزان باید بر اساس مراحل رشد اخلاقی کولبرگ با مفهوم اساسی دختر خوب - پسر خوب شکل گیرد که محتوای آن بر اساس آموزش‌های مدرسه‌ای شکل می‌گیرد. فتحی و سعادت‌مند (۱۳۹۴) در مقاله مروری خود در بررسی تربیت شهروندی در دانش‌آموزان ابتدایی دریافتند با توجه به تأثیر اساسی آموزش و پرورش در جامعه‌پذیر کردن دانش‌آموزان، آماده‌سازی نسل جدید برای ایفای نقش شهروندی در جامعه محلی، ملی و جهانی نیز امری است که از این نهاد آموزشی انتظار می‌رود. گارات و پایپر^۳ (۲۰۱۲) در پژوهش خود به نقش تفکر انتقادی و فلسفی در تربیت شهروندی در دانش‌آموزان اشاره دارند. فزونی شره جینی و پیری (۱۳۹۵) در بررسی کتاب *مطالعات اجتماعی سوم ابتدایی* در تربیت شهروندی دریافتند در عناصر هدف، محتوا و ارزشیابی بین مؤلفه‌های تربیت شهروندی و آنچه در کتاب وجود دارد هماهنگی لازم وجود ندارد و این می‌تواند در پذیرش مفاهیم تربیت شهروندی مشکل ایجاد کند. هرچند مفهوم شهروندی و تربیت شهروندی در دوران معاصر جایگاه ویژه‌ای در جوامع داشته و از دیدگاه‌ها و نظریه‌های مختلفی مورد بحث و بررسی قرار گرفته و به آن پرداخته شده است، لیکن این مفهوم در شرایط بحرانی کووید-۱۹ اهمیت بسزایی دارد و باید مورد توجه و پژوهش قرار گیرد و آنچه در این خصوص قابل توجه است این است که تطبیق زندگی با این شرایط نیازمند درک همه‌جانبه افراد و به‌خصوص دانش‌آموزان و افزایش آگاهی، نگرش و مهارت آنان و جهت هم‌زیستی است که پژوهشی در مورد شایستگی‌های مورد نیاز در مورد این

^۱. Botha

^۲. Scoby

^۳. Garrat & Piper

همزیستی تاکنون انجام نشده است. لذا پژوهش حاضر به شیوه فراترکیب با هدف شناسایی شایستگی‌ها شهروند جهانی همزیست با کرونا در نظام آموزش و پرورش انجام شد. نتایج حاصل از پژوهش می‌تواند به سیاست‌گذاران، برنامه‌ریزان و معلمان در اصلاح و بهبود برنامه درسی از بالاترین سطح برنامه درسی رسمی تا برنامه درسی عملیاتی کمک کند و راهگشای مناسبی برای آموزش و پرورش باشد. در این راستا سیاستگذاران در طراحی برنامه درسی در درس‌هایی همچون مطالعات اجتماعی، هدیه‌های آسمانی، علوم و فارسی می‌توانند الگوی شایستگی مطرح شده را به‌عنوان سرفصل آموزشی تدوین و اجرا کنند به‌نحوی که دانش‌آموزان آمادگی مقابله با بحران‌های مشابه را داشته باشند.

روش‌شناسی

این پژوهش از نوع کاربردی، در زمره پژوهش‌های کیفی و از نوع فراترکیب^۱ بوده که با استفاده از روش شش مرحله‌ای ساندلوسکی و باروسو^۲ (۲۰۰۷) انجام شده است. درمورد روش تحقیق مورد استفاده قابل ذکر است که زمانی که پژوهش در موضوعی انجام می‌شود که هنوز تجارب زیسته افراد برای استنادات علمی کفایت ندارد مثل آنچه در بیماری کووید-۱۹ اتفاق افتاده است، محققان به جای کسب اطلاعات ناقص از افراد و صرفاً تأکید بر تجارب زیسته آنان به سراغ اسناد، پژوهش‌ها و مدارکی می‌روند که از داوری گذشته، در مجلات معتبر به چاپ رسیده و قابل اعتبارند که از مهم‌ترین شیوه در این مورد فراترکیب‌هاست. براساس روش‌های حاکم بر پژوهش‌ها سه نوع فراترکیب (کمی، کیفی و تلفیقی) وجود دارد که در پژوهش حاضر از فراترکیب کیفی به معنای استفاده از نتایج پژوهش‌هایی که روش پژوهش کیفی داشتند استفاده شد.

تیم فراترکیب

تیم فراترکیب در این پژوهش، متشکل از دو نفر متخصص برنامه‌ریزی درسی و دو نفر متخصص مدیریت آموزشی و مسلط به روش پژوهش فراترکیب بود. به‌منظور اطمینان و اعتباربخشی به جست‌وجوی جامع و نظام‌مند، پیشینه مرتبط با موضوع و یافتن منابع مورد نیاز از یک نفر از کارشناسان ارشد رشته علوم دانش‌شناسی و اطلاع‌رسانی نیز استفاده شد. گام‌های فراترکیب عبارت‌اند از:

^۱. meta-synthesis

^۲. Sandelowski & Barroso

مرحله اول: تنظیم سؤال پژوهش

سؤال محوری پژوهش: شایستگی‌های شهروند جهانی هم‌زیست با کرونا در نظام آموزش و پرورش چیست؟

مرحله دوم: جست‌وجوی نظام‌مند ادبیات

در این پژوهش پنج پایگاه داده به زبان انگلیسی شامل «اسکوپوس»^۱، «امerald»^۲، «ساینس دایرکت»^۳، «اشپرینگر»^۴ و «پروکوئست»^۵ برای مطالعات خارجی و دو پایگاه داده به زبان فارسی شامل «پایگاه نشریات کشور»^۶ و «پایگاه اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی»^۷ انتخاب شدند. برای جست‌وجوی مقالات در این پایگاه‌ها از واژه‌های کلیدی «شهروند هم‌زیست»^۸، «آموزش رفتارهای شهروندی»^۹، «خصوصیات شهروند مسئول»^{۱۰} و «هم‌زیستی مسالمت‌آمیز در بحران کرونا»^{۱۱} استفاده و مقالات مرتبط در بازه زمانی سال‌های ۲۰۱۹ تا ۲۰۲۰ جمع‌آوری شد و در تمام جست‌وجوها پاندمی کرونا مشترک بود.

مرحله سوم: ارزیابی کیفیت

پس از جست‌وجوی اولیه پایگاه داده‌های مذکور، در مجموع تعداد ۳۷ منبع با کلیدواژه‌های اشاره‌شده به‌دست آمد. فرایند بازبینی شامل بررسی عنوان منابع، چکیده و محتوای آن‌ها بود و در هر مرحله متناسب با معیارهای پذیرش (زبان پژوهش‌ها فارسی و انگلیسی، زمان انجام پژوهش‌ها از سال ۲۰۱۹ تا سال ۲۰۲۰، پژوهش‌های ترکیبی یا کیفی به‌صورت مقاله

۱. Scopus

۲. Emerald

۳. Science Direct

۴. Springer

۵. ProQuest

۶. <http://www.magiran.com/>

۷. <https://www.sid.ir/fa/journal/>

۸. coexist citizen

۹. citizenship behaviors training

۱۰. characteristics of the responsible citizen

۱۱. peaceful coexistence in the Corona crisis

منتشرشده در مجلات، بخشی از یک کتاب و پایان‌نامه منتشرشده) مورد بررسی قرار گرفت. مراحل بازبینی به شرح زیر بود:

(۱) عنوان منابع، چکیده و محتوای آن‌ها بررسی شد و منابعی که ارتباطی با سؤالات پژوهش نداشتند، کنار گذاشته شدند. در این مرحله دو منبع به دلیل عدم ارتباط با سؤال پژوهش کنار گذاشته شدند و ۳۵ منبع برای بررسی بیشتر وارد مرحله دوم شدند.

(۲) از منابعی که مربوط به نویسندگان مشترک یا دارای یافته‌های تکراری بودند یکی از آن‌ها حذف و پژوهش کامل‌تر باقی ماند. به این ترتیب یک منبع دیگر که دارای یافته‌های تکراری بود حذف شد و در نهایت تعداد ۳۴ منبع باقی ماندند.

(۳) در قدم بعدی، باید کیفیت روش‌شناختی مطالعات، ارزیابی شود. هدف از این گام، حذف منابعی است که پژوهشگر به یافته‌های آن‌ها اعتمادی نداشته باشد. به همین دلیل ابزار ارزیابی مورد استفاده قرار گرفت که لیست کامل و جامعی از سؤالات را ارائه می‌دهد و برای تعیین اعتبار، کاربردی بودن و تناسب پژوهش به کار برده می‌شود. در پژوهش‌های فراترکیب برای ارزیابی مطالعات مرور شده از ابزارهای رسمی مانند سیاهه‌ای از پیش طراحی شده استفاده می‌شود. از میان این ابزارها، ابزار کسب^۱ با ده معیار ارزیابی مقالات، به عنوان یکی از جامع‌ترین ابزارها کاربرد زیادی دارد. این سیاهه^{۱۰} سؤالی جهت بررسی دقت، اعتبار و اهمیت مطالعات کیفی است (والش و داوون، ۲۰۰۵). سؤالات چک‌لیست شامل بررسی اهداف پژوهش، منطق روش، طرح پژوهش، روش نمونه‌گیری، روش جمع‌آوری داده‌ها، رابطه پژوهشگر و مشارکت‌کنندگان، ملاحظات اخلاقی، اعتبار تجزیه و تحلیل داده‌ها، بیان واضح یافته‌ها و ارزش پژوهش بود. هنگام استفاده از این ابزار، منابع مطالعه شده و برای هر منبع به لحاظ دارا بودن ویژگی‌های بالا امتیازی بین ۱ تا ۵ در نظر گرفته شد. براساس مقیاس ۵۰ امتیازی این روش، هر منبع براساس درجه کیفی و مطابق طیف: خیلی خوب «۴۱-۵۰»، خوب «۳۱-۴۰»، متوسط «۲۱-۳۰»، ضعیف «۱۱-۲۰» و خیلی ضعیف «۰-۱۰» دسته‌بندی شدند. بر این اساس، سه منبع به دلیل کسب امتیاز ضعیف و خیلی ضعیف حذف شدند و ۳۱ منبع در فرایند ارزیابی پذیرفته شدند که از این تعداد سه منبع امتیاز متوسط، هفده مقاله امتیاز خوب و یازده مقاله امتیاز خیلی خوب را کسب کردند.

مرحله چهارم: تجزیه و تحلیل داده‌های کیفی

۱. CASP(Critical Appraisals Skills Programm)

در این مرحله، پژوهشگران به‌طور پیوسته، ۳۱ مقاله منتخب و نهایی شده را به‌منظور دستیابی به یافته‌ها درون محتوای مجزایی که در آن‌ها مطالعات اصلی انجام شده‌اند، چند بار مرور و به استخراج کدها از متون انتخابی اقدام کردند. برای استخراج کدها سؤال اصلی پژوهش ملاک عمل قرار گرفت. از این حیث با درنظر گرفتن فراوانی در مجموع ۳۵ کد استخراج شد. در این راستا گفتنی است مفهوم شهروند جهانی هم‌زیست با کرونا در این پژوهش شناسایی شده است و نحوه اتصال مضامین هم با توجه به استنادات مشخص شده‌اند و در این ارتباط استخراج کدها هم براساس تحلیل‌های ساختاری، هم موضوعی و هم بیرون کشیده شده از متن مفهوم شهروند جهانی بوده است. به‌بیان دیگر در این پژوهش هدف استخراج و انسجام‌بخشی پژوهش‌های پراکنده در قالب یک الگوی مشخص است که نمونه آن در پژوهش‌های پیشین نیست. مرحله پنجم و ششم در بخش یافته‌ها ارائه شده است.

یافته‌ها

مرحله پنجم: ترکیب یافته‌های کیفی

ابتدا تمام عوامل استخراج شده از پژوهش‌ها به‌عنوان کد درنظر گرفته شد و سپس طبق قاعده‌های تقلیل با درنظر گرفتن مفهوم هر یک از کدها، کدها خلاصه شد و کدهای اولیه (۳۵ کد) به ۲۳ کد کاهش یافت. مضامین پایه شناسایی شده در جدول ۱ ارائه شده است.

جدول ۱. مضامین پایه شناسایی شده

مضامین پایه	شواهد (منابع پژوهشی)
اهمیت یادگیری مجازی	علی‌مددی ^۱ و همکاران (۲۰۲۰)؛ لالمانا ^۲ و همکاران (۲۰۲۰)
آشنایی با مفهوم یادگیری از راه دور	لالماناوا و همکاران (۲۰۲۰)، فاول ^۳ و همکاران (۲۰۲۰)
آشنایی با فناوری اطلاعات و ارتباطات و سامانه‌ها و رسانه‌های آموزش مجازی	تورز ^۴ و همکاران (۲۰۲۰)، آلزیرات ^۵ و همکاران (۲۰۲۰)

۱. Alimadadi

۲. Lalmuanawma

۳. Favale

۴. Torres

۵. Albzeirat

مضامین پایه	شواهد (منابع پژوهشی)
تفکر اقتصادی	هو ^۱ و همکاران (۲۰۲۰)، پاتریک (۲۰۲۰)
تفکر اجتماعی	آدوم ^۲ (۲۰۲۰)، صالح ^۳ (۲۰۲۰)
تفکر فرهنگی	وایتلا ^۴ و همکاران (۲۰۲۰)
تفکر سیاسی	جاوید ^۵ و همکاران (۲۰۲۰)
آگاهی داشتن از سابقه بیماری زمینه‌ای	علی‌مددی و همکاران (۲۰۲۰)، دوآن و ژو ^۶ (۲۰۲۰)
آگاهی از پروتکل‌ها و توصیه‌های بهداشتی	شامه ^۷ و همکاران (۲۰۱۸)، تجادا و بیچارا ^۸ (۲۰۲۰) ون تیرباگ ^۹ و همکاران (۲۰۲۰)، علی‌مددی و همکاران (۲۰۲۰)
آگاهی از معاینات دوره‌ای و کلینیکی	شامه و همکاران (۲۰۱۸)، تجادا و همکاران (۲۰۲۰)
شست‌وشوی دست‌ها	ون تیرباگ و همکاران (۲۰۲۰)، دوآن و همکاران (۲۰۲۰)، دسای و آرناف ^{۱۰} (۲۰۲۰)، راسر ^{۱۱} و همکاران (۲۰۲۰)، فرگوسن ^{۱۲} و همکاران (۲۰۲۰)، علی‌مددی و همکاران (۲۰۲۰)
استفاده از ماسک	ون تیرباگ و همکاران (۲۰۲۰)، دوآن و همکاران (۲۰۲۰)، دسای و آرناف (۲۰۲۰)، راسر و همکاران (۲۰۲۰)، فرگوسن و همکاران (۲۰۲۰)، علی‌مددی و همکاران (۲۰۲۰)
رعایت فاصله اجتماعی	ون تیرباگ و همکاران (۲۰۲۰)، دوآن و همکاران (۲۰۲۰)، دسای و آرناف (۲۰۲۰)، راسر و همکاران (۲۰۲۰)، فرگوسن و همکاران (۲۰۲۰)، علی‌مددی و همکاران (۲۰۲۰)

^۱. Hu

^۲. Adom

^۳. Saleh

^۴. Whitelaw

^۵. Javaid

^۶. Duan & Zhu

^۷. Shammah

^۸. Tejada & Bitchara

^۹. Van Tilburg

^{۱۰}. Desai & Aronoff

^{۱۱}. Roser

^{۱۲}. Ferguson

مضامین پایه	شواهد (منابع پژوهشی)
توانایی به‌کارگیری و استفاده از شیوه‌های یادگیری مجازی	داوان ^۱ (۲۰۲۰)، جیسوال ^۲ و همکاران (۲۰۲۰)، علی‌مددی و همکاران (۲۰۲۰)، لالماناوا و همکاران (۲۰۲۰)
کار با رایانه و تلفن همراه	ناسیری ^۳ و همکاران (۲۰۲۰)، جسیوال و همکاران (۲۰۲۰)
آگاهی و شرکت در دوره‌های یادگیری از راه دور	هاسان و باو ^۴ (۲۰۲۰)، فاوال ^۵ و همکاران (۲۰۲۰)، هاسان و همکاران (۲۰۲۰)، هملس و برگز ^۶ (۲۰۲۰)، سینها ^۷ و همکاران (۲۰۲۰)
دیدگاه به ارزیابی‌های الکترونیکی	پاتل ^۸ و همکاران (۲۰۲۰)
شبکه‌های ارتباطی و آموزشی در فضای مجازی	ادنان و آنوار ^۹ (۲۰۲۰)، داهوان ^{۱۰} (۲۰۲۰)
تقویت حس تعلق اجتماعی	فراسیال ^{۱۱} و همکاران (۲۰۲۰)
احترام به نیازهای جمعی	پاتریک (۲۰۱۹)، فراسیال و همکاران (۲۰۲۰)
توانایی عمل کردن به هنجارهای زیستی، اخلاقی شخصی	فراسیال و همکاران (۲۰۲۰)، بامبرگ و همکاران (۲۰۱۹)
توجه به شرایط و اقتضائات محیطی	بامبرگ و ماسر ^{۱۲} (۲۰۱۹)، پاتریک (۲۰۱۹)
پذیرش تغییرات	فراسیال و همکاران (۲۰۲۰)، بامبرگ و همکاران (۲۰۱۹)

در مرحله دوم، براساس مضامین پایه شناسایی شده، دسته‌بندی کلی‌تری انجام و مضامین در قالب پنج مضمون سازمان‌دهنده طبقه‌بندی شدند. جدول ۲ طبقه‌بندی مضامین سازمان‌دهنده را نشان می‌دهد:

^۱. Dhawan

^۲. Jaiswal

^۳. Naciri

^۴. Hasan & Bao

^۵. Favale

^۶. Holmes & Burgess

^۷. Sinha

^۸. Patel

^۹. Adnan & Anwar

^{۱۰}. Dhawan

^{۱۱}. Fraisl

^{۱۲}. Bamberg & Möser

جدول ۲. مضامین سازمان دهنده

مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه
آموزش مجازی	اهمیت یادگیری مجازی
	آشنایی با یادگیری از راه دور
	آشنایی با IT و رسانه‌ها و سامانه‌های آموزش مجازی
	آگاهی و شرکت در دوره‌های یادگیری از راه دور
	دیدگاه به ارزیابی‌های الکترونیکی
	شبکه‌های ارتباطی و آموزشی در فضای مجازی
	توانایی به کارگیری آموزش مجازی
	کار با رایانه و تلفن همراه ...
حوزه‌های تفکر	تفکر اقتصادی
	تفکر اجتماعی
	تفکر فرهنگی
	تفکر سیاسی
آگاهی‌های بهداشتی	بیماری زمینه‌ای
	توصیه‌ها و پروتکل‌های بهداشتی
	انواع معاینات دوره‌ای و کلینیکی
راهبردهای خود - حفاظتی	رعایت فاصله اجتماعی
	شیوه شست‌وشوی دست‌ها
	انواع ماسک و شیوه استفاده از آنها
مسئولیت‌پذیری	تقویت حس تعلق اجتماعی
	احترام به نیازهای جمعی
	توانایی عمل کردن به هنجارهای زیستی اخلاقی شخصی
	توجه به شرایط و اقتضات محیطی
	پذیرش تغییرات

در مرحله سوم، با توجه به مضامین پایه شناسایی شده و مضامین سازمان دهنده، دسته‌بندی دوم در قالب مضامین فراگیر انجام شد که در جدول ۳ ارائه شده است:

جدول ۳. مضامین فراگیر

مضامین سازمان دهنده	مضامین فراگیر
آموزش	دانش

تفکر	
آگاهی بهداشتی	
راهبردهای خودحفاظتی و ارتباطی	مهارت
مسئولیت‌پذیری	نگرش

آنچه در مضامین فراگیر قابل توجه است طبقه‌بندی این سه مضمون در دو گروه اساسی فردی اجتماعی است، به عبارتی یافته‌های پژوهشی مورد استفاده لزوم کسب اطلاعات و شایستگی‌های لازم در سطح فرد و جمع را مورد تأکید قرار می‌دهند.

مرحله ششم: اعتباریابی یافته‌های کیفی

در سراسر فرایند این پژوهش تلاش شده تا با فراهم کردن توضیحات و توصیف واضح و روشن برای گزینه‌های موجود، مراحل پژوهش به‌دقت طی و در زمان لازم از ابزارهای مناسب جهت ارزیابی پژوهش‌ها استفاده شود. اعتبار داده‌ها با استفاده از تکنیک‌های اعتبارپذیری^۱ و انتقال‌پذیری^۲ از طریق خودبازبینی پژوهشگران^۳ و هم‌سوسازی داده‌ها^۴ و اعتمادپذیری^۵ با هدایت دقیق جریان جمع‌آوری اطلاعات و هم‌سوسازی پژوهشگران^۶ (لینکلن و گوبا، ۱۹۸۵) تعیین شد. همچنین برای اطمینان بیشتر از روش توافق بین دو کدگذار^۸ از ضریب کاپا استفاده شد. بدین صورت که پژوهشگر دیگری در حوزهٔ تعلیم و تربیت بدون اطلاع از نحوهٔ ادغام کدها و مفاهیم ایجادشده توسط پژوهشگران حاضر، اقدام به دسته‌بندی کدها و مفاهیم کرده است و سپس با مفاهیم ارائه‌شده توسط پژوهشگران مقایسه شد. درنهایت با توجه به تعداد مفاهیم ایجادشدهٔ مشابه و متفاوت، ضریب کاپا برابر با ۰/۸۳۵ محاسبه شد که نشان می‌دهد نتایج پژوهش قابلیت اطمینان دارند.

-
۱. credibility
  ۲. transferability
  ۳. investigator self-monitoring
  ۴. data triangulation
  ۵. dependability
  ۶. investigator triangulation
  ۷. Lincoln & Guba
  ۸. Intercoder Reliability (ICR)

از سوی دیگر، در طول فرایند پژوهش، منابع استفاده شده توسط دو نفر از پژوهشگران به صورت مستقل جست و جو شد و مورد ارزیابی قرار گرفت. جلسه های هفتگی تیم پژوهشی به منظور بحث از نتایج جست و جوها، شکل دهی و اصلاح راهبردهای جست و جوی منابع، بحث درباره نتایج ارزیابی ها و تصمیم گیری درباره راهبردهای ارزیابی مطالعات، تثبیت حوزه های مورد توافق و مذاکره درباره حوزه ها و موارد شامل اختلاف نظر تا رسیدن به اجماع برگزار شد. همچنین مستندسازی از تمام فرایندها، رویه ها و تغییرات در روند کار و نتایج صورت پذیرفت. لذا یافته ها دارای اعتبار توصیفی^۱، تفسیری^۲، نظری^۳ و پراگماتیک^۴ (ساندلوسکی و باروسو، ۲۰۰۷) هستند.

همچنین از نظریات خبرگان موضوعی در مورد کدگذاری های انجام شده بهره گرفته شد. در این راستا، گروه کانونی^۵ با شرکت یازده نفر از استادان حوزه تعلیم و تربیت برگزار و با استفاده از رویکرد توافق محور^۶ بر مضامین اصلی و فرعی شناسایی شده توافق حاصل شد. در این مورد قابل ذکر است مضامین از متون استخراج و در اختیار خبرگان قرار داده شد تا مجدداً مضامین مورد نظر را مورد تأیید یا اصلاح قرار دهند و از بین مضامینی که این گروه انتخاب کردند، مواردی که بیشترین توافق را داشتند به عنوان مضمون اصلی انتخاب شدند.

بحث و نتیجه گیری

هدف از پژوهش فراترکیب کیفی انجام شده شناسایی شایستگی های شهروند جهانی همزیست با کرونا در نظام آموزش و پرورش بود. به عبارتی آنچه در شرایط حاضر سبب می شود بر چالش های بحران کووید-۱۹ در زندگی فردی و اجتماعی فائق آمد شناخت شایستگی ها و مؤلفه هایی است که پرورش و تقویت آن اساس سلامت جسمی و روانی و زندگی سالم افراد است و این موضوع به ویژه در نظام تعلیم و تربیت مبنایی برای برنامه ریزی، سیاست گذاری و تصمیم گیری محسوب شود و آگاهی نظام آموزش و پرورش از آن ها امری ضروری است و

۱. descriptive

۲. interpretive

۳. theoretical

۴. pragmatic

۵. focus group

۶. consensus-based approach

اهمیت بیشتر شایستگی‌ها در مفهوم شهروند جهانی است. در این راستا، چنانچه گفته شد شهروند جهانی در عصر حاضر از مفاهیم اساسی در حوزه‌های جامعه‌شناسی، روان‌شناسی، اقتصاد، فرهنگ و تعلیم و تربیت است که با مؤلفه‌های اساسی مسئولیت‌پذیری نسبت به خود و دیگران شناخته می‌شود. در بحران کرونا مسئولیت‌پذیری مفهومی اساسی و کلیدی برای سلامت جسم و جان خود و دیگران است که لازم است در سطوح مختلف اجتماع به‌ویژه در نظام آموزشی مورد توجه قرار گیرد. طبق یافته‌های پژوهش حاضر سه مضمون فراگیر در مفهوم شهروند جهانی هم‌زیست با کرونا شامل دانش، مهارت و نگرش قابل تأمل است. هرکدام از این مضامین عناصر و شاخص‌هایی جهت پرورش و تربیت برای شهروند جهانی دارد که شناخت آن‌ها و برنامه‌ریزی و سیاستگذاری مربوطه ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است.

همانطور که یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد دانش‌ها، مهارت‌ها و نگرش‌هایی برای شکل‌گیری و تحکیم شایستگی‌ها و توانمندی‌های دانش‌آموزان در نظام آموزش و پرورش برای زندگی مؤثر در بحران کرونا ضروری است که هرکدام در حوزه‌های مختلفی فردی و اجتماعی قابل بحث و بررسی هستند. به عبارتی در هر حوزه هم فرد و هم جامعه باید از آگاهی، مهارت و نگرش مؤثر در ارتباط با خود و دیگران برخوردار باشند تا زندگی مؤثر و ارتباطی مناسب شکل گیرد. به عبارتی منظور از آموزش شهروندی توانمندسازی یادگیرندگان برای به‌عهده گرفتن نقش‌های فعالانه چه در منطقه و کشور خود و چه در جهان برای مواجهه و حل چالش‌های جهانی است که اساساً به معنای داشتن یک اسناد فعال به جامعه و جهان است. در این تعریف مسئله صلح‌طلبی، امنیت، ایمنی، تاب‌آوری و حقوق انسانی اهمیت بسزایی دارد. به عبارتی می‌توان از مفهوم «یادگیری برای زندگی با دیگران» به‌ویژه در بحران‌های جهانی و ملی استفاده کرد (شولتز، ۱۹۹۹، ترجمه کریمی و همکاران، ۱۳۸۳: ۱۵۶) و به دنبال هم‌زیست صلح‌طلب با بحران‌ها بود که در این هم‌زیستی نقش دانش و آگاهی قابل توجه است.

دانش: گروه زیادی از پژوهش‌های بررسی‌شده حاکی از اهمیت شناخت، آگاهی و دانش در بحران کرونا برای هم‌زیستی سالم است. در این خصوص از عمده‌ترین یافته‌ها دانش و شناخت لازم نسبت به آموزش مجازی بود که خود مضامین پایه متعددی را شامل می‌شد. بیماری کووید-۱۹ به گونه‌ای است که اجتماعات و حضور افراد با یکدیگر را با محدودیت بسیار مواجه کرده است و اساس فعالیت‌ها به‌ویژه در نظام آموزش و پرورش را متأثر ساخته است (البرزی و خوشبخت، ۱۳۹۹). از این رو، اساساً آموزش مجازی و ارتباطات از راه دور و توانایی به‌کارگیری دانش فناوری اطلاعات و ارتباطات بیش از هر زمان دیگری مطرح شده است که عدم اطلاعات یا محدودیت دسترسی و استفاده از آن می‌تواند صدمات جبران‌ناپذیری به بدنه آموزش و

پرورش ایجاد کند و این امر به‌ویژه در مورد مقاطع تحصیلی پایین‌تر که آموزش حضوری اصل فعالیت تحصیلی را شامل می‌شود بیش‌ازپیش اهمیت دارد. در دانش آموزش مجازی هم شناخت رسانه‌ها، هم شناخت یادگیری از راه دور، هم شناخت ابزارها و هم تدارک ملزومات پشتیبانی از آموزش مجازی و ... مطرح است که نیاز آموزش و پرورش را به تجهیز و تقویت آن تعیین می‌کند. نکته قابل‌توجه در دانش موردنیاز برای شهروند هم‌زیست با کرونا در نظام آموزشی دانش در دو سطح فردی و اجتماعی است که به‌معنای آگاهی از توانمندی فناوری اطلاعات و ارتباطات به‌صورت مجازی برای آموزش و پرورش چه در آموزش‌های فردی و چه در آموزش‌های اساسی اجتماع است. تحقیقات متعددی لزوم توجه به این نوع اطلاعات در افراد را چنانچه در جدول ۱ آمده است نشان می‌دهد. به‌دلیل فراگیر بودن بیماری کرونا در سطح جهان و اینکه رعایت اصول بهداشتی عمومی در کل دنیا قادر است در پیشگیری این بیماری نقش داشته باشد مفهوم شهروند جهانی به معنای شهروندی که نسبت به خود و دیگران نه‌تنها در کشور خود بلکه نسبت به مردم همه دنیا تعهد و مسئولیت داشته باشد آشکارتر است. به‌عبارتی در مجموع دانش استفاده از فضای مجازی و آموزش مجازی و دانش بهداشتی مهم‌ترین نکات به‌دست‌آمده از فراترکیب پژوهش حاضر بود که برای برنامه‌ریزی در نظام آموزش و پرورش حائز اهمیت است.

مهارت: در نظریه‌های یادگیری اجتماعی اعتقاد بر آن است که بین یادگیری و عملکرد در حوزه‌های مختلف رفتاری تفاوت وجود دارد و مواقعی است که افراد از دانش لازم برای انجام یک رفتار برخوردار هستند، اما مهارت استفاده و کاربرد آن دانش را ندارند که در چنین مواقعی نمی‌توان کارآمدی دانش را آزمود. یافته‌های پژوهش حاضر نیز در تأییدی بر لزوم کسب مهارت در فعالیت‌هایی است که به هم‌زیستی مناسب با کرونا منجر می‌شود که علاوه بر اینکه بخش دانش به‌دست‌آمده در یافته‌ها را پوشش می‌دهد، مهارت‌های ارتباطی و خودمحافظتی را نیز شامل می‌شود. کووید-۱۹ بقای فرد را تحت‌تأثیر قرار می‌دهد که اگر مهارت‌های لازم چه در زمینه‌های بهداشتی و چه در زمینه‌های ارتباطی برای هم فرد و هم اجتماع ایجاد نشده باشد، می‌تواند صدمات و آسیب‌های جبران‌ناپذیری وارد سازد و آنچه در این مورد قابل‌توجه است نقش این بیماری در شهروند جهانی و نهادینه شدن مفهوم شهروند جهانی است که هر فعل و رفتار فرد در هر منطقه می‌تواند مردم دنیا را متأثر سازد. اهمیت مهارت در اطلاعات به‌دست‌آمده حاکی از آن است که گرچه سازمان‌های بهداشتی و سازمان بهداشت جهانی در توصیه‌های خود به‌کرات از نقش رعایت اصول بهداشتی و پروتکل‌های بهداشتی صحبت می‌کنند، به‌گونه‌ای که شاید دیگر کم‌تر کسی باشد که به اهمیت این اصول از نظر شناختی

واقف نباشد، اما چگونگی تبدیل این دانش به عملکرد مهارت‌آموزی نیاز دارد که از ضروریات نیاز آموزش و پرورش کشور است و به‌جاست که در برنامه‌ریزی‌های مختلف با بهره‌گیری از فضای آموزش مجازی مهارت‌های موردلزم در این مورد به دانش‌آموزان ارائه شود.

نگرش: از دیگر شایستگی‌های شناسایی‌شده در شهروند هم‌زیست با کرونا که ضرورت پرداختن به آن در نظام آموزش و پرورش انکارناپذیر است نگرش‌هایی است که باید در افراد برای این هم‌زیستی شکل بگیرد. نگرش‌هایی که هم باید در سطح فرد و هم در سطح جامعه باشد. به‌عبارتی نیاز به شکل‌گیری نگرش‌های فردی و اجتماعی برای شایستگی‌های لازم شهروند هم‌زیست با کروناست. نگرش ازجمله سازه‌های روان‌شناسی است که اساس آن پیامدهای رفتاری عملکردهای مختلف افراد در حوزه‌های متعدد برای خود و دیگران است. بحران کرونا و بیماری کووید-۱۹ نگرش‌های اساسی و مهمی را در برخورد افراد نسبت به یکدیگر ایجاد کرد. مسئولیت‌پذیری نسبت به خود برای حفظ سلامت و مسئولیت‌پذیری نسبت به دیگران برای حفظ سلامت دیگران از مهم‌ترین نگرش‌های به‌دست‌آمده بحران کرونا بوده است. مرور تحقیقات نشان داد در جوامعی که نگرش، دانش و مهارت در هم‌زیستی با بیماری کووید-۱۹ نهادینه شده است آمار و تلفات و آسیب‌های بیماری کم‌تر بوده است (البرزی و خوشبخت، ۱۳۹۹). درمجموع می‌توان درمورد شایستگی‌های شهروند جهانی هم‌زیست با کرونا به دسته‌بندی‌ها و تعاریفی که از شهروندی و حقوق شهروندی می‌شود اشاره کرد. براساس آنچه گفته شد به‌نظر می‌رسد در تبیین شهروند جهانی هم‌زیست با کرونا باید به‌دنبال سطوحی از تربیت از شهروند مسئول تا شهروند عدالت‌محور بود و بدین منظور برنامه‌ریزی‌های آموزشی و تربیتی انجام داد، چراکه در بیماری کرونا مسئله حفظ جان فرد و خانواده است که اولویت اول نیازهای بشری است. دیویس و رایدا^۱ (۲۰۰۷) بر این باورند که شهروند جهانی شدن به گفتمان انتقادی و تحلیل اقدامات آموزشی و تقویت برنامه‌ها با سیاست‌های جهانی نیاز دارد. به‌عبارتی در پژوهش حاضر نیز سطح مطلوب و حالت ایدئال هر آن چیزی است که در تعاریف و مؤلفه‌های شهروندی در بحران‌های انسانی آمده است، لیکن آنچه در حال حاضر از نتایج به‌دست‌آمده از پژوهش می‌توان به آن توجه کرد در سطح اولیه شهروند مسئول و سازگاری است که با کسب مهارت، دانش و نگرش لازم بتواند از هم‌زیستی سالم با شرایط بحرانی در سطوح مختلف بهداشتی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، شخصیتی و سیاسی برخوردار باشد. در تبیین نتایج به‌دست‌آمده از مضامین پایه شاید بتوان در تربیت شهروند هم‌زیست مسئول دو سطح از آموزش و پرورش را مطرح کرد. در سطح اول ارائه دانش

^۱. Reid

و دانستنی‌های موردلزم در برخورد با بیماری کرونا و شرایطی است که این بیماری بر کل جامعه حاکم کرده است؛ از جمله توصیه‌های بهداشتی، استفاده از فضای آموزش مجازی، تغییر سبک زندگی، توجه به سلامت روح و روان و ...؛ و در سطح دوم تربیت و مهارت‌آموزی فردی و اجتماعی برای مقابله مؤثر با شرایط است که شامل مهارت‌های ارتباطی در دوران کرونا، مسئولیت‌پذیری و تعهد نسبت به خود و دیگران با حفظ پروتکل‌های اجتماعی و بهداشتی است. در همین ارتباط می‌توان نگرش را عاملی اساسی برای دانش و مهارت دانست که در ارتباطی متقابل با دانش و مهارت است و در یک ارتباط دوسویه با این دو مضمون در تقویت یا عدم تقویت شهروندی مسئول نقش اساسی دارد. در مضامین پایه به دست‌آمده ارتباطات اجتماعی، پذیرش تغییرات، احساس تعلق، مسئولیت‌پذیری همگی از مهارت‌ها و باورهایی است که هم در آموزش و هم در پرورش می‌تواند نقش اساسی برای شهروند هم‌زیست داشته باشد. این واقعیت که سبک زندگی در دوران حاضر سبکی است با تغییرات اساسی نسبت به زمان‌های دیگر همواره آموزش‌های اولیه به کودکان را تحت‌الشعاع قرار می‌دهد، چراکه از یک سو تعاملات متقابل در روابط و سیستم آموزشی جای خود را به آموزش‌های مجازی داده است که این آموزش‌ها نیز خود به مهارت‌ها و دانشی متفاوت نیاز دارند. از نکات قابل توجه دیگر آن است که در شایستگی‌های شهروند جهانی هم‌زیست با کرونا نظام تعلیم و تربیت رسمی جایگاهی ویژه دارد. براساس الگوهای رشدی، دانش‌آموزان با قوانین، نگرش‌ها و آموخته‌هایی که ابتدا خانواده و سپس مدرسه در اختیارش می‌گذارد تفکر و رفتار خود را شکل می‌دهد، لیکن آنچه در این مورد بر خانواده و مدرسه حاکمیت یافته است فضای مجازی است که دیگر بخشی از زندگی دانش‌آموز امروزی است و لازم است هم دانش استفاده از فضا و هم مهارت‌های استفاده از این آموزش در الگوی آموزشی قرار گیرد. فضای مجازی و استفاده بدون محدودیت زمانی که تا قبل از دوران کرونا از دغدغه‌ها و دل‌نگرانی‌های سیستم آموزشی و خانواده‌ها بود، الان بخشی از زندگی آموزشی دانش‌آموزان است و می‌توان مدعی تعلیم و تربیت جهانی بود که این امر خود لزوم توجه به محتواهایی را که شهروند هم‌زیست با مقتضیات زمان تربیت کند بیشتر می‌کند. در این ارتباط پیشنهاد انجام پژوهش‌های کمی و آزمایشی با توجه به محتواهای ارائه‌شده جهت اعتبارسنجی نتایج توصیه می‌شود. از دیگر پیشنهاد‌های پژوهشی انجام فراترکیب با سایر الگوها از جمله الگوی «PRISMA» است و همچنین گسترده‌تر شدن اعضای تیم فراترکیب به‌ویژه اضافه شدن متخصصانی از علوم پزشکی برای شناسایی و اعتبارسنجی یافته‌ها در حوزه سلامت جسم است.

منابع

- البرزی، محبوبه؛ خوشبخت، فریبا (۱۳۹۹) «تجربه زیسته دانشجویان از آموزش‌های الکترونیکی دانشگاه، در دوران بحران کرونا»، همایش ملی تبادل تجربیات دانشگاه‌ها و مراکز آموزشی در اجرای آموزش الکترونیکی در بحران کووید-۱۹، ۲۱-۲۳ مرداد، دانشگاه صنعتی خواجه نصیرالدین طوسی.
- جوانمرد، علی؛ کشمیری، سپیده؛ جوانمرد، رقیه (۱۳۹۸) «شهروند مسئولیت‌پذیر در توسعه پایدار»، چهارمین همایش بین‌المللی مدیریت، روان‌شناسی و علوم انسانی با رویکرد توسعه پایدار، شیراز.
- خنجرخانی، مسعود (۱۴۰۰) «چالش وحدت اجتماعی: تحلیلی بر امکان‌سنجی آموزش هم‌گرایی در ایام فاصله‌گذاری اجتماعی»، *مطالعات اجتماعی ایران*، دوره ۱۵، شماره ۱: ۱۱۲-۱۲۴.
- شولتز، دوان (۱۹۹۹) *نظریه‌های شخصیت*، ترجمه سیامک نقشبندی، بهزاد گودرزی؛ یوسف کریمی؛ فرهاد جمهری؛ محمدرضا نیکخو؛ هادی بحیرایی (۱۳۸۳). تهران: ارسباران.
- شیردل، الهام؛ حامی کارگر، فاطمه؛ حاکمی، محسن (۱۳۹۹) «احساسات دینی و سازگاری خانواده با بحران کووید-۱۹: مطالعه پدیدارشناسانه در استان سیستان و بلوچستان»، *مطالعات اجتماعی ایران*، دوره ۱۴، شماره ۴: ۱۵۹-۱۸۳.
- فزونی شره‌جینی، رضا؛ پیری، موسی (۱۳۹۵) «فرهنگ و تربیت شهروندی در برنامه درسی مطالعات اجتماعی پایه سوم ابتدایی و چالش‌های پیش‌روی آن»، چهاردهمین همایش سالانه انجمن مطالعات برنامه درسی ایران، شهریورماه، دانشگاه بوعلی‌سینا همدان.
- فتحی، محمدرضا؛ سعادت‌مند؛ زهره (۱۳۹۴) «تربیت شهروندی در دانش‌آموزان ابتدایی»، *اولین کنفرانس علمی پژوهشی راهکارهای توسعه و ترویج آموزش علوم در ایران*، ۱۶ بهمن‌ماه، تهران. ایران.
- محمدی، مهدی؛ کشاورزی، فهیمه؛ ناصری جهرمی، رضا (۱۴۰۰) «رویکرد پدیدارشناسانه به تجارب دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه شیراز از ارائه آموزش برخط در بحران کرونا»، *توسعه آموزش جندی شاپور*، دوره ۱۲، شماره ۱: ۲۸۱-۲۹۵.
- مولائی، اصغر (۱۴۰۰) «بازشناسی مسئولیت‌های حقوق شهروندی افراد بی‌خانمان جامعه (مطالعه موردی: گرم‌خانه خاوران)»، *مطالعات اجتماعی ایران*، دوره ۱۵، شماره ۱: ۱۲۵-۱۵۱.
- نقی‌زاده، نفیسه؛ امیدی، جمشید (۱۳۹۶) «بررسی جایگاه آموزش و پرورش در تربیت شهروندی»، *اولین کنفرانس بین‌المللی علوم اجتماعی، تربیتی، علوم انسانی و روان‌شناسی*، تهران.
- نعمتی، شاهرخ؛ رضائی ارده‌جانی، مصطفی؛ شعبانی، مهرداد؛ شیخی، کیوان (۱۳۹۸) «جایگاه آموزش و پرورش در تربیت شهروند مسئول»، *اولین کنفرانس بین‌المللی روان‌شناسی و علوم تربیتی*، شیراز.
- Andreotti, V. (2011) "The political economy of global citizenship", *Globalisation, Societies and Education*, No.9(3-4): 307-310.
- Adnan, M.; Anwar, K. (2020) "Online Learning amid the COVID-19 Pandemic: Students' Perspective", *Online Submission*, No.2(1): 45-51.
- Adom, D. (2020) "Cultural and Educational Implications of The COVID-19 Global Pandemic In Ghana", *Sciences*, No.9(3): 256-264.

- Albzeirat, M.; Zulkepli, N.; Qaralleh, H. (2020) "A Vision to Face Covid-19 pandemic and Future Risks Through Artificial Intelligence", *Journal of basic and applied Research in Biomedicine*, No.6(1): 15-20.
- Alimadadi, A.; Aryal, S.; Manandhar, I.; Munroe, P. B.; Joe, B.; Cheng, X. (2020) "Artificial intelligence and machine learning to fight COVID-19", *Physiology Genomics*, No.52: 200-202.
- Ayittey, F. K.; Ayittey, M. K.; Chiwero, N. B.; Kamasah, J. S.; Dzuovor, C. (2020) "Economic impacts of Wuhan 2019- Cov on China and the world", *Journal of Medical Virology*, DOI: 10.1002/jmv.25706, 473-475.
- Bamberg, S.; Möser, G. (2019) "Twenty Years after Hines, Hunger food and Tomera. A New Meta-Analysis of Psycho-Social Determinants of Pro-environmental Behavior", *Journal of Envir. Psychology*, No.27: 14 – 25.
- Banks, J. A. (2012) "Citizenship Education and Global Migration", In J. A. Banks (Ed.), *Encyclopedia of Diversity in Education (Vol. 1, pp. 361-366)*. Los Angeles: SAGE Reference. Retrieved from <http://link.galegroup.com.proxy.library.brocku.ca/apps/doc/CX4195500115/GVRL?u=st46245&sid=GVRL&xid=8fc9bb21>.
- Barkhordari, M.; Bakhtiar nasrabadi, H.; Haidari, M.H.; Naistani, M.R. (2018) "Examining the Role of Art Education in Realizing the Purposes of Peace-Based Curriculum", *TLR*, No.13(2):140-165 .
- Botha, A.; Joubert, I.; Hugo, A. (2016) "Children's perceptions of democratic values: Implications for democratic citizen education", *South African Journal of Childhood Education*, No.48:1-8.
- Bromley, P.; Andina, M. (2010) "Standardizing chaos: a neo-institutional analysis of the INEE Minimum Standards for Education in Emergencies, Chronic Crises and Early Reconstruction", *Compare*, No.40 (5): 575-588.
- Carrington, M.; Neville, B.; Whitwell, G. (2020) "Why Ethical Consumers Don't Walk Their Talk: Towards a Framework for Understanding the GAP between the Ethical Purchase Intentions and Actual Buying Behaviour of Ethical Minded Consume", *Journal of Business Ethics*, No.97: 139 – 158.
- Darnton, A. (2018) "An Overview of Behaviour Change Models and Their Uses (Government Social Research Behaviour Change Knowledge Review)", *Centre for Sustainable Development*, University of Westminster: London, UK
- Davies, I.; Reid, A. (2005) "Globalising citizenship education? A critique of "global" education and "citizenship" education ", *British Journal of Educational Studies*, No.53(1): 66-89.
- Davis, E. (2007) "Global citizenship: Theoretical and pedagogical perspectives", In B. Rubin & J. Giarelli (Eds.), *Civic education for diverse citizen in global times*, New York: Erlbaum, 133-151

- Desai, A. N.; Aronoff, D. M. (2020) "Masks and coronavirus disease 2019 (covid-19)", *Jama*, No.323(20):2103. doi:10.1001/jama.2020.6437.
- Dhawan, S. (2020) "Online learning: A panacea in the time of COVID-19 crisis", *Journal of Educational Technology Systems*, No. 49(1), 5-22.
- Duan, L.; Zhu, G. (2020) "Psychological interventions for people affected by the COVID-19 epidemic". *The Lancet Psychiatry*, No.7(4), 300-302.
- Favale, T.; Soro, F.; Trevisan, M.; Drago, I.; Mellia, M. (2020) "Campus traffic and e-Learning during COVID-19 pandemic", *Computer Networks*, 107290.
- Ferguson, N.; Laydon, D.; Nedjati-Gilani, G.; Imai, N.; Ainslie, K.; Baguelin, M.; Dighe, A. (2020) "Report 9: Impact of non-pharmaceutical interventions (NPIs) to reduce COVID19 mortality and healthcare demand", *Imperial College London*, No.10, 77482.
- Fraisl, D.; Campbell, J.; See, L.; Wehn, U.; Wardlaw, J.; Gold, M.; Masó, J. (2020) "Mapping citizen science contributions to the UN sustainable development goals", *Sustainability Science*, 1-17.
- Garratt, D.; Piper, H. (2012) "Citizenship education and philosophical enquiry: Putting hinking back into practice", *Education Citizenship and Social Justice*, No. 7(1):71-84
- Goren, H.; Yemini, M. (2016) "Global citizenship education in context: Teacher perceptions at an international and a local Israeli school", *Compare*, No.46(5): 832-853.
- Gelli, A.; Masset, E.; Diallo, A. S.; Assima, A.; Hombrados, J.; Watkins, K.; Drake, L. (2014) "Agriculture, nutrition and education: on the status and determinants of primary schooling in rural Mali before the crises of 2012", *International Journal of Educational Development*, No.39: 205-215.
- Hasan, N.; Bao, Y. (2020) "Impact of "e-Learning crack-up" perception on psychological distress among college students during COVID-19 pandemic: A mediating role of "fear of academic year loss", *Children and Youth Services Review*, No.118, 105355.
- Hashemi, J. (2019) "Study of peaceful coexistence as a educational goal and its reflection in high school textbooks of education and education of Iran", *Thesis for Ph.D. Shahid chamran University*, Faculty of Psychology and Education, Ahvaz.
- Holmes H.; Burgess G. (2020) "Coronavirus has highlighted the UK's digital divide: A short paper", https://www.cchpr.landecon.cam.ac.uk/Research/Start-Year/2017/building_better_opportunities_new_horizons/digital_divide
- Hong, K.H.; Lee, S. W.; Kim, T.,S.; Huh, H.J.; Lee, J.; Kim, S.Y., et al. (2020) "Guidelines for Laboratory Diagnosis of Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) in Kore", *Ann Lab Med*, No.40(5):351-60.

- Hanson, L. (2010) "Global citizenship, global health, and the internationalization of curriculum: A study of transformative potential", *Journal of Studies in International Education*, No.14: 70-88.
- Hu, Z.; Ge, Q.; Jin, L.; Xiong, M. (2020) "Artificial intelligence forecasting of covid-19 in china", *arXiv preprint arXiv:2002.07112*.
- Jaiswal, A.; Gianchandani, N.; Singh, D.; Kumar, V.; Kaur, M. (2020) "Classification of the COVID-19 infected patients using DenseNet201 based deep transfer learning", *Journal of Biomolecular Structure and Dynamics*, 1-8.
- Javaid, M.; Haleem, A.; Vaishya, R.; Bahl, S.; Suman, R.; Vaish, A. (2020) "Industry 4.0 technologies and their applications in fighting COVID-19 pandemic", *Diabetes & Metabolic Syndrome: Clinical Research & Reviews*.
- Kodera, S.; Rashed, E. A.; Hirata, A. (2020) "Correlation between COVID-19 morbidity and mortality rates in Japan and local population density, temperature, and absolute humidity", *International journal of environmental research and public health*, No.17(15): 5477.
- Kumar, H.; Gupta, M. P.; Singh, M. K.; Madaan, J. (2017) "Education in emergencies: Smart learning solutions and role of governance to mitigate the challenges", *In 2017 3rd International Conference on Advances in Computing, Communication & Automation (ICACCA) (Fall) (pp. 1-6)*. IEEE.
- Lalmuanawma, S.; Hussain, J.; Chhakchhuak, L. (2020) "Applications of machine learning and artificial intelligence for Covid-19 (SARS-CoV-2) pandemic: A review", *Chaos, Solitons & Fractals*, No.139:110059
- Lippi, G.; Wong, J.; Henry, B.M. (2020) "Myalgia may not be associated with severity of coronavirus disease 2019 (COVID-19)", *World J Emerg Med*, No. 11(3):193-194.
- Liu, R.; Han, H.; Liu, F.; Lv, Z.H.; Wu, K.; Liu, Y.; Feng, Y.; zhu, Ch. (2020) "Positive rate of RT-PCR detection of SARS-CoV-2 infection in 4880 cases from one hospital in Wuhan, China, from Jan to Feb 2020", *Clin Chim Acta*, No.505:172-175.
- Mittelman, J. (2004) "What Is Critical Globalization Studies?", *International Studies Perspectives*, No.5(3): 219-223.
- Naciri, A.; Baba, M. A.; Achbani, A.; Kharbach, A. (2020) "Mobile learning in Higher education: Unavoidable alternative during COVID-19", *Aquademia*, No. 4(1), ep20016.
- Özdin, S.; Bayrak, A. (2020) "Levels and predictors of anxiety, depression and health anxiety during COVID-19 pandemic in Turkish society: The importance of gender", *International Journal of Social Psychiatry*, No.66(5): 504-511.
- Patel, P.; Sowemimo, A.; Devakumar, D.; McKee, M. (2020) "Ethnicity and covid-19", *BMJ*, 369 doi: 10.1136/bmj.m2282.

- Patrick, C. (2020) "When Cultures Collide: Global Cultural Intelligence in the Age of Covid-19", *International Journal of Entrepreneurship and Economic Issues*, No.4(1): 59-64.
- Patrick, R. (2019) "Work as the primary'duty'of the responsible citizen: a critique of this work-centric approach", *People, Place & Policy Online*, No.6(1):322-340.
- Qiu, Y.; Chen, X.; Shi, W. (2020) "Impacts of social and economic factors on the transmission of coronavirus disease (COVID-19) in China ", *Journal of Population Economics*, No.33(1): 1127-1172.
- Rivelli, S. (2010) "Citizenship education at high school. A comparative study between Bolzano and Padova(Italy)", *Procedia Social and Behavioral Sciences*, No.2: 4200-4207.
- Roser, M.; Ritchie, H.; Ortiz-spina, E.; Hasell, J. (2020) "Coronavirus pandemic (COVID-19) ", *Our World in Data*.
- Scobey, A. (2015) "Moral support", *Us Catholic*, 42-43.
- Saleh, M. (2020) "Impact of COVID-19 on Tanzania Political Economy", *International Journal of Advanced Studies in Social Science & Innovation (IJASSI)*, No.3(2):1-9.
- Sandelowski, M.; Barroso, J. (2007) "Handbook for Synthesizing Qualitative Research" *Springer Publishing Company*, New York.
- Scully-Russ, E.; Torraco, R. (2020) "The changing nature and organization of work: An integrative review of the literature", *Human Resource Development Review*, No.19(1): 66-93.
- Shammah, A.; Budoor, H.; Suad, M.; Richard, K.; Maha, S.; Asokan, G. V. (2018) "Middle East Respiratory Syndrome Corona Virus (MERS-CoV): Levels of Knowledge and Awareness in Bahrain", *KnE Life Sciences*, 98-114.
- Sinha, I.; Bennett, D.; Taylor-Robinson, D. C. (2020) "Children are being sidelined by covid-19", 2020;369 doi: 10.1136/bmj.m2061.
- Tanabe, K. (2020) "Society coexisting with COVID-1", *Infection Control & Hospital Epidemiology*, No.41(8): 988-989.
- Tashiro, A.; Shaw, R. (2020) "COVID-19 Pandemic Response in Japan: What Is behind the Initial Flattening of the Curve?", *Sustainability*, No.12(13): 5250-5265.
- Tejada, J. B.; Bitchara, R. J. (2020) "Awareness on Corona Virus among Students in Duba College", *Journal of Dental and Medical Sciences*, No.19(7): 55-59
- Torales, J.; Higgins, M.; Castaldelli-Maia, J. M.; Ventriglio, A. (2020) "The outbreak of COVID-19 coronavirus and its impact on global mental health", *International Journal of Social Psychiatry*, No.66(4): 317-320.